

विषादी: अकालमा काललाई निम्तो

मोहन मैनाली

ललितपुरको खुमलटारमा रहेको नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को कीट विज्ञान शाखाको गोदाममा भण्डै दुई ट्रक जति काम नलाग्ने विषादी होला । भोलो र धूलो दुवै किसिमका यी विषादीहरूका बट्टा र भाँडा खिया परेका छन् । बिको खुलेको देखिन्छ । विषादीहरू भुइँभरि पोखिएका छन् । अहिलेको अवस्थामा गोदामभित्र पस्ने आँट कसैले गर्दैन । यी विषादीहरू २५-३० वर्ष पुराना हुन् ।

कृषि अनुसन्धान परिषद्कै 'प्लान्ट प्याथोलोजी' विभागको गोदाममा 'मिथाइल ब्रोमाइड' नाउँको डरलाग्दो विषादी १५ वर्षभन्दा पहिलेदेखि राखिएको छ । चार फिट अग्ला १२ वटा सिलिन्डरमा राखिएको यो ग्यास कुनै दुर्घटनाका कारण हावामा फैलिने हो भने त्यसबाट खुमलटार वरिपरि मात्र नभएर काठमाडौँमा नै कस्तो प्रभाव पर्ने हो अनुमान लगाउन गाह्रो छ ।

लगभग २,३०० लिटर भोलो र ८ टन धूलो विषादी राखिएको कृषि सामग्री संस्थानको एउटा गोदाम नेपालगञ्जको बीच बजारमा छ । गोदामभित्र विषादी, आँगनमा काठ र विषादी राखेको कोठाको छेउमा साभ्ना संस्थाका सामानहरू राखिएका छन् । गोदामसँगै जोडिएको कोठामा मान्छे बस्ने गर्छन् । उनीहरू गोदामको हातामा रहेको टचुबवेल्को पानी खान्छन् । यी घातक विषादीको गम्भीर प्रभाव नबुझेहरूका लागि त यी सबै कुरा सामान्य लाग्न सक्छ तर बुझेहरूले यी सबै थाहा पाउँदा अत्तालिएर के गर्ने न कसो गर्नेमा पर्नु अनौठो हुने छैन ।

नेपालगञ्ज बजारलाई बितेका केही वर्षयता मुसलमान र हिन्दूहरूले धर्मयुद्ध गर्ने थलो बनाएका छन् । हत्या, लुटपाट, आगलागी र कफ्यू नेपालगञ्जका लागि साधारण कुराभै बन्न थालेका छन् । यस दृष्टिबाट विचार गर्दा पनि बीच बजारमा विषादीको गोदाम रहनु कतिसम्म खतरनाक हुन सक्ला सजिलै सोच्न सकिन्छ ।

यस्तैगरी पश्चिम नेपालमा कपास खेतीको विकास गर्न भनेर गठित कपास विकास समितिले पनि बर्दियामा रहेको आफ्नो गोदाममा १०,००० लिटर विषादी थुपारेको छ । ३४ लाख रुपियाँमा किनिएको यो विषादी म्याद नाघेका कारण त्यहाँ थुपारिएको हो । यी विषादी सुरक्षित किसिमबाट राखिएका छैनन् । गोदामभित्र विषादी पोखिएको देखिन्छ ।

कृषि सामग्री संस्थानको अमलेखगञ्जमा रहेका ५० मेट्रिक टनभन्दा बढी विषादी अझ बढी खतरनाक छन् । यी विषादी राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम र एसियाली विकास ब्याङ्कको सहयोगमा श्री ५ को सरकारले केही वर्षअगाडि नेपालका विभिन्न भागबाट जम्मा गरेर यहाँ राखेको हो । हेटौँडा सिमेन्ट कारखानाको भट्टीमा यीमध्ये केही विषादी डढाउने कोशिश असफल भएपछि यिनलाई ड्रममा हालेर राखिएको छ । तीस-चालीस वर्ष पुराना यी विषादीहरूको रासायनिक गुण बनाउँदाको बेलाभन्दा राख्तराख्दै फरक भइसकेको छ । विषादी नष्ट गर्ने विशेषज्ञहरूको टोलीले जानकारी गराएअनुसार केही विषादी पहिलेभन्दा पनि खतरनाक विषमा फेरिइसकेका छन् । ड्रममा राखिएका यी विषादीले ड्रम छेडेर बाहिर निस्कने सम्भावना छ । यी विषादीलाई ६ महिनाभित्र पुनः प्याकिङ गर्नु अति नै आवश्यक छ भनेर विषादी विशेषज्ञहरूले ठहर गरे यता लामो समय बितिसकेको छ ।

भोलि विषादीहरू पेट्रोलजस्तै सजिलै बल्ने पदार्थसँग मिसाइएका हुन्छन् । अमलेखगञ्जमा राखिएका केही विषादीहरू आगोले सजिलै टिप्ने खालका छन् । अमलेखगञ्जको बीच बजारमा रहेको विषादी गोदाम पूर्व-पश्चिम राजमार्गको छेउमा छ । गोदामका आँगनमा उम्रेका फारमा सुख्खायाममा कुन बेला आगोले समात्ने हो भन्न नसकिने अवस्था छ ।

कसरी थुपिन पुगे यति धेरै विषादी ?

सन् १९६० को दशकताका कृषि उत्पादन बढाउने एक मात्र उपायको रूपमा हरित क्रान्तिको लहर आयो । उन्नत बीउ, रासायनिक मल, उन्नत कृषि प्रविधि, सिँचाइको व्यवस्थाका साथसाथै बाली नोक्सान गर्ने कीरा-फटचाङ्गालाई सोत्तर पार्न पर्याप्त मात्रामा विषादीको प्रयोग गर्दा उत्पादन बढाउन सकिन्छ भन्ने हरित क्रान्तिको मूल आशय थियो ।

नेपालमा पनि विकसित देशहरूका सल्लाहकारहरूको सल्लाहमा लागेर श्री ५ को सरकारले कृषि उत्पादन बढाउन व्यापक मात्रामा विषादीको प्रयोग गर्ने महत्वाकाङ्क्षी योजना बनायो । त्यसै योजनाअनुसार खतरनाक विषादीहरू किन्न र दानमा लिन थालियो । नेपालमा खपत हुनसक्छ कि सक्दैन भन्ने कुरा ख्याल नगरीकन विषादी नेपाल भित्र्याइए ।

सन् १९८१ देखि १९८७ सम्म सरकारले जति विषादी बिक्री-वितरण गर्ने लक्ष्य राखेको थियो त्यसको ४० प्रतिशत विषादी पनि बिक्री-वितरण हुन सकेन ।

त्यसबेला दातृराष्ट्र र संस्थाहरूले दान वा सहयोगको रूपमा विषादी पठाउँदा श्री ५ को सरकार र कृषि क्षेत्रमा कार्यरत अधिकारीहरूले यसलाई खुसी र सफलताका रूपमा लिने गर्दथे । प्राप्त विषादीहरू खपत नभएपछि त्यसलाई थन्क्याउँदै जान थालियो । विषादी खरिदका काममा संलग्न हुनेहरूले पाउने मोटो कमिसन पनि नेपालमा विषादी थुप्रै जाने अर्को प्रमुख कारण बन्यो ।

“हामीहरूले कहिलेकाहीं गर्न नसक्ने महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्य लियौं,” कपास विकास समितिका परियोजना प्रबन्धक सचेतबहादुर नेपाली भन्नुहुन्छ । कपास उत्पादन हुने क्षेत्रका किसानहरूलाई बीउ, विषादी र प्रविधि उपलब्ध गराउँदै आएको कपास विकास समितिले एक वर्षमा ४,५०० हेक्टर जमिनमा कपास खेती गराउने लक्ष्य राख्यो । खेती भयो ३,००० हेक्टरमा मात्र । यसको सोभो असरका रूपमा खरिद भएको विषादी थुप्रिन पुग्यो ।

दान, अनुदानमा विषादी प्राप्त गर्ने वा कमिसनको आकर्षणले गर्दा अनावश्यक विषादी खरिद गर्दै जानेहरू निकै लामो समयसम्म खपत हुन नसकेका विषादीबाट उत्पन्न हुनसक्ने समस्याबाट बिलकुलै बेखबर रहे । तर सन् १९९० मा आइपुग्दा नपुग्दै विषादीको कारोबारमा संलग्न कृषि सामग्री संस्थान र अन्य धेरै संस्था र व्यक्तिहरूलाई खपत गर्न नसकिने विषादीका कारण उत्पन्न हुने खतराबारे जानकारी भइसकेको थियो । तर पनि निहित स्वार्थका कारण नेपालमा खतरनाक विषादी भित्र्याउने र थुपार्ने क्रियाकलाप रोकिएन । परिणामस्वरूप विषादीको मात्रा बढ्दै गयो ।

विषादी नष्ट गर्नु अत्यन्त कठिन

धनी देशहरूमा गह्रौं धातु नमिसिएका विषादीहरू जलाएर नष्ट गर्ने गरिन्छ । तर गरिब देशहरूमा विषादी जलाउने प्रविधि छैन । त्यसैले गरिब देशहरूले विषादी नष्ट गर्नुपर्दा विषादी जलाउने प्रविधि भएका देशमा पठाउनुपर्ने हुन्छ । तर यसो गर्नु अत्यन्त खर्चिलो हुन्छ । यमनले केही वर्षअघि युरोपेली देशहरूमा पठाएर विषादी जलाउँदा प्रतिटन तीनदेखि चारहजार अमेरिकी डलर खर्च गर्नुपरेको थियो ।

विषादी जलाउने प्रविधि भएको मुलुकसम्म विषादी पुऱ्याउने काम अझ कठिन छ । एक ठाउँबाट अर्को ठाउँसम्म खतरनाक विषादी लैजाँदा हुनसक्ने दुर्घटनाका कारण कुनै पनि देश आफ्नो भूभाग भएर यस्तो विषादी लानदिन तयार हुँदैनन् । यसका निमित्त हुवानी साधन पाउनु पनि त्यत्तिकै गाह्रो छ ।

सवैखाले विषादी डढाएर नष्ट गर्न सकिन्न । डढाएर नष्ट गर्न नसकिने विषादीलाई जमिनमा छरेर र जमिनमुनि गाडेर पनि नष्ट गर्न सकिन्छ । तर यसो गर्दा बढी समय लाग्नुका साथै अत्यन्तै कुशल व्यवस्थापन पनि चाहिन्छ ।

सवै विषादीका लागि नष्ट गर्ने एउटै तरिका प्रयोग गर्न सकिँदैन । कुनै विषादी गाड्न हुँदैन, कुनै विषादी जमिनमा छर्नु हुँदैन र कुनै डढाउनु हुँदैन । त्यसैले विषादी

नष्ट गर्न विशेषज्ञहरूको सरसल्लाह र रेखदेखको आवश्यकता पर्दछ। विषादी नष्ट गर्ने कार्यमा दखल हासिल गरेका विशेषज्ञहरू पत्ता लगाउनु र पाउनु अर्को महाभारत हुन्छ।

नष्ट गर्ने कोशिश

नेपालमा यसरी थुप्रिन पुगेका खतरनाक विषादीहरू नष्ट गर्ने कोशिश सन् १९८९ देखि थालियो। त्यसबेला राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम र एसियाली विकास ब्याङ्कले यसका निम्ति ५ लाख ७७ हजार अमेरिकी डलर बराबरको रकम खर्च गरे।

यस कामको जिम्मा न्युजिल्याण्डको एन्जेडेक लिमिटेड नाउँको संस्थाले पाएको थियो। एन्जेडेक लिमिटेडले १४४ टन विषादी पुनः प्रयोग गरेर, नयाँ विषादी बनाएर, जङ्गलमा छर्केर र गाडेर नष्ट गरेको थियो।

त्यसबेला केही विषादी हेटौँडा सिमेन्ट कारखानामा जलाउन ठिक्क पारिएको थियो। तर स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म पनि यस कार्यको विरोध हुनपुगेकोले जलाउन ठिक्क पारिएको विषादी अमलेखगञ्जको गोदाममा लगेर राखियो।

श्री ५ को सरकारले (नोभेम्बर १९९७ को अन्त्यतिर) गोदाममा थन्किरहेका यी विषादी नष्ट पार्न एसियाली विकास ब्याङ्कद्वारा तयार पारिएको योजनालाई स्वीकृति दिएको छ। यस योजनाअनुसार नोभेम्बर १९९७ देखि फेब्रुअरी १९९८ सम्म योजना कार्यान्वयन समिति गठन गर्ने, विषादी नष्ट गर्ने कामको तयारीका लागि आवश्यक सुरक्षा सामग्री खरिद गर्ने र यस काममा संलग्न हुने मानिसहरूलाई तालिम दिने काम गरिनेछ। जनवरी १९९८ देखि अक्टोबर २००० सम्ममा विषादी गोदाम निरीक्षण, विषादी रिप्याकिङ र सफाइ गर्ने, वातावरण मूल्याङ्कन गर्ने, सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने, विषादी नष्ट गर्ने र नष्ट गरेपछि त्यसको प्रभाव हेर्ने काम गरिनेछ।

तर यसका निम्ति लाखौँ डलर र महँगा विदेशी विशेषज्ञहरूका सेवा आवश्यक पर्नेछ। यसका निम्ति पनि प्रयत्न कायम राखिएको छ। नेपालले विषादी नष्ट गर्ने कार्यमा फिनल्याण्ड सरकारसँग सहयोगनिम्ति कुराकानी गरिरहेको छ। तर कुराकानी अधि बढाउनका निम्ति फिनल्याण्डले पहिले विषादीको ओसारपसारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा नेपालले हस्ताक्षर गर्नुपर्छ, भन्ने शर्त राख्यो। नेपालले यो शर्त मानी महासन्धि अनुमोदन गरिसकेको छ। आशा गरौँ विषादी नष्ट गर्ने कोशिशमा नेपालले सफलता पाउनेछ।

दूरदर्शिता र सतर्कताको खाँचो

‘सितै पायो भने तीन पाथी चुकसमेत खाने बानी राम्रो होइन।’ विषादीका सन्दर्भमा यो कुरा लागू हुन्छ। पाइयो भन्दैमा दानका रूपमा विषादी स्वीकार गर्नु अत्यन्तै घातक हुन्छ। नेपालमा अहिले थुप्रिन पुगेको विषादीले यही देखाएको छ।

कमिसन पाउने लोभमा खरिद गरिएका यी विषादीले भोलि कसकसको ज्यान लिने हुन् र कसको स्वास्थ्य र जीवनमा के असर गर्ने हुन् भन्ने कुरा विश्लेषण र भविष्यवाणी गर्न सहज छैन । तर कमिसनका रूपमा केही रकम प्राप्त गर्नेहरू वा तिनका सन्तान नै यी विषादीका शिकार बनिरहेका पनि हुन सक्तछन् । वास्तवमा भन्ने हो भने विकासबाट उत्पन्न भष्मासुरको अर्को रूप नै विषादी हो । यसलाई चलाउन नजाने आफैलाई सखाप पार्ने हुनाले यससम्बन्धमा लिइने कुनै पनि निर्णयमा दूरदर्शिता र सतर्कताको साह्रै खाँचो रहने गर्दछ । ♦